

СПЄСІВЦЕВ Д. С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-
правових дисциплін
(Волинський національний університет
імені Лесі Українки)

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.14>

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН І ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА З ВІЙНОЮ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Стаття присвячена визначенню факторів, які впливали на рівень наукового осмислення зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною у історичній ретроспективі, а також факторів, які здійснюють такий вплив в умовах сьогодення.

Автор констатує низький рівень наукової розробленості проблематики зв'язку цивільних відносин і цивільного права з міждержавними збройними конфліктами як у ході історичної еволюції цивілістичної доктрини, так і в умовах сьогодення. В якості однієї з найбільш важливих обставин, які сприяли відстороненню цивілістики від розгляду цієї проблематики виступив розвиток міжнародного права у результаті чого було поглиблено диференціацію предметів правового регулювання галузей права. При цьому важливою обставиною, яка посилила цей процес виступало визнання держави джерелом права, що вивело її в інший вимір правового пізнання й створило перешкоди для її цивільно-правового осмислення.

Малодослідженість окресленої проблематики у радянський період пояснюється, принаймні, двома обставинами. Першою виступає спроба радянських цивілістичних шкіл «кристалізувати» науку цивільного права, зокрема шляхом її «очищення» від міждисциплінарних елементів. В якості другої причини виступила «делікатність» відповідного питання після завершення Другої світової війни й особливе відношення до нього радянської влади.

Формується висновок, що в умовах сьогодення цивілісти не лише можуть, але й повинні досліджувати проблематику зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною але у межах предмету сучасного цивільного права. Це обґрунтовується принаймні двома обставинами.

В якості першої виступає те, що війна пов'язується із набуттям прав на військову здобич, секвеструванням, конфіскацією й експропріацією майна супротивника, а також з механізмами компенсацій постраждалим від війни особам і репараційного відшкодування, що у цілому спричиняє юридичні наслідки для цивільних правовідносин у формі їх виникнення, зміни або припинення.

В якості другої обставини виступає те, що ці заходи у разі їх неправильного застосування можуть спричинити виникнення охоронних цивільних правовідносин із захисту порушених їх застосуванням суб'єктивних цивільних прав.

Ключові слова: війна, відшкодування шкоди, репарації, радянська цивілістика, наука цивільного права

Spiesivtsev D. S. Problems of research of connection of civil juridical relationships and civil law with war: history and modernity

The article is devoted to consideration of factors that determined the level of juridical scientific understanding of connection of civil juridical relationships and civil law with war in historical retrospective as well as factors that influences appropriate research level nowadays.

The author states that low level of scientific development of the problematic of connection of civil juridical relationships and civil law with interstate armed conflicts in historical retrospective and nowadays. One of the most important condition that promoted the distance of civil law doctrine from consideration of this problematic was the evolution of international law that had led to deeper differentiation of the objects of branches of law. Moreover important factor that strengthen such a process was the recognition of a state as source of law. This withdrawn state to other juridical dimension and created the barrier for its civil law understanding.

Relatively low researching level of outlined problematic during soviet period can be explained by at least two circumstances. The first was the attempt of soviet civil law schools to “crystalize” the science of civil law in particular by “cleaning” it out of inter-discipline elements. The second circumstance was “delicate” character of appropriate issue after finishing the WWII and special attitude to it by soviet authorities.

It is concluded that nowadays there is not only possibility but necessity for civil law researchers to consider problems of connection of civil juridical relationships and civil law with war but only within the object of modern civil law. It is substantiated at least by two factors.

The first is that war connected with such circumstances as obtaining of rights to military booty, sequestration, confiscation and expropriation of enemies property as well as with juridical mechanisms of compensations for persons injured by war actions and with reparative compensation that in whole cause juridical consequences for civil relationships in particular such as its establishment, changing and deprivation.

The second factor is that such measures in case of their wrong usage can lead to establishment of protective civil juridical relationships because of violation of appropriate subjective civil rights.

Key words: *war, compensation for damage, reparations, soviet civil law doctrine, civil law doctrine.*

Постановка проблеми. Війна впливає на цивільні відносини принаймні двома шляхами. З одного боку, вона призводить до негативних наслідків для особистих немайнових й майнових благ, а також для цивільного обороту, оскільки пов'язується із завданням шкоди здоров'ю, життю, майну, а також із неможливістю виконання окремих цивільно-правових зобов'язань безпосередньо у зоні бойових дій або унаслідок бойових дій, наприклад, у зв'язку з пошкодженням чи знищенням потужностей для виробництва благ, які підлягали передачі чи наданню у межах відповідних зобов'язань. Проте, з іншого боку, війна активізує нормотворчу й правозастосовну роботу в межах, зокрема економічного протистояння, що пов'язується із застосуванням юридичних механізмів секвестрування майна держави-ворога та її резидентів, вилученням такого майна, здійсненням компенсації постраждалим, а також відшкодуванням завданої в ході війни шкоди.

Окреслені обставини, здавалося б, досить чітко демонструють міцний зв'язок цивільних відносин і цивільного права з війною. Однак, з цього ж приводу постає і закономірне питання чому проблематика війни, а точніше впливу війни на цивільні відносини і на цивільне право не отримала комплексного розкриття у межах цивілістичних досліджень. При цьому якщо відсутність відповідних наукових пошуків на відносно ранніх етапах розвитку науки цивільного права ще можна якось пояснити, наприклад, неокресленістю чітких меж між галузями права, а тому і складністю включення відповідної тематики у предмет

розгляду вчених цивілістів, то ігнорування у значній мірі цієї проблематики радянською цивілістичною доктриною змушує справді замислитись над відповідними причинами. Адже, по-перше, саме у радянський період розвитку науки цивільного права постала ціла плеяда науковців і цивілістичних шкіл чий внесок у розвиток цивільно-правової науки справді неможливо переоцінити. З цього ж слідує і те, що розгляд ними окресленої вище проблематики був здатен значно збагатити юридичну науку у цілому. По-друге, інтерес до піднятого питання підігрується ще й тим, що Радянський Союз зазнав чи не найбільшої шкоди у ході Другої світової війни, яка у значній мірі через людські жертви і руйнування вплинула майже на кожного громадянина держави. У зв'язку з цим ця проблематика просто не могла не привертати увагу вчених цивілістів.

На нашу думку, причин певного «ігнорування» вченою цивілістичною спільнотою тематики впливу війни на цивільні відносини і цивільне право декілька, і саме їх осмислення дозволяє дати чітку відповідь на питання чи можуть взагалі цивілісти досліджувати відповідну проблематику.

Розглянемо відповідні причини більш детально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми зв'язку цивільного права і цивільних відносин з війною піднімались у працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених як М. Бломфілд, Р. М. Буксбаум, Я. А. Ганкович, А. М. Демчук, Д. В. Дождев, Н. Л. Дювернуа, Г. В. Єжова, Д. Л. Кагліоті, Е. Е. Кузьмін, Н. Малдер, В. І. Ольшанченко, В. Є. Рубаник, В. Н. Сатолін, О. В. Ткаля, Н. А. Фурсіна, В. Л. Яроцький та ін.

Не можна не відмітити працю Г. Н. Амфітеатрова, опубліковану у 1945 році, яку можна перекласти українською як «Позови власників про повернення належного їм майна», котру сам дослідник називає «брошуурою», ймовірно, у зв'язку з невеличким обсягом у 16 сторінок. У самій роботі вчений підводить читача до висновку, що питання відповідальності німецьких військ і Німеччини за завдану у ході Другої світової війни шкоду виходять за межі цивільного права. Це можна побачити у позиції науковця стосовно неможливості застосування статті 60 Цивільного кодексу РРФСР 1922 року, яка встановлювала порядок виндикації викраденої речі, до відповідних суб'єктів. Як зазначав вчений: «... не можна поміщати в один ряд окремі злочинні дії з пограбування і систему пограбування усього мирного населення, що організовано проводиться ворогом.

Втискувати цю систему організованого гітлерівською державою пограбування у рамки злочину у звичайному його розумінні означає здійснювати насильство не тільки над буквою, але й над сенсом статті 60 ЦК» [1, с. 13].

Також у 1945 році у збірнику (далі мовою оригіналу) «Вопросы советского гражданского права» була опублікована праця М. М. Агаркова, яка українською звучить таким чином: «До питання про договірну відповідальність» у якій вчений переважно розглядав зв'язок цивільних правовідносин з війною, зокрема крізь призму негативного впливу останньої на можливість виконання зобов'язання [2, с. 37–79]. Також, будучи цивілістом, М. М. Агарков розглядав питання збитків, завданих, зокрема, у ході війни, однак з точки зору міжнародного права, хоча й активно розмірковував над тим, наскільки міжнародне право може перейняти принципи й правила цивільного права з цього питання. Відповідні теоретичні положення отримали закріплення у статті, яка перекладається українською як «Поняття збитків у міжнародному праві» і яка була опублікована у 1945 році у (далі мовою оригіналу) «Известиях Академии наук СССР» [2, с. 317–332].

Серед сучасних праць, присвячених розгляду зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною можна згадати кандидатську дисертацію В. І. Ольшанченка «Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності» (2021 року) у якій вчений досить фрагментарно звертається до відповідної проблематики [3, с. 155–161].

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні факторів, які впливали на рівень наукового осмислення зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною у історичній ретроспективі, а також факторів, які здійснюють такий вплив в умовах сьогодення.

Основний матеріал дослідження.**1. Еволюція галузей права і диференціація предметів їх правового регулювання.**

Проблема полягає у тому, що на ранніх етапах розвитку суспільства війна була багато в чому й приватною справою, тобто вона мала багаторівневий характер і з правової точки зору являла собою одночасно боротьбу держав і боротьбу громадян цих держав, у тому числі воїнів. Держави воювали за території одна одної, а їх воїни – за майно один одного й за майно мирного населення. Саме тому на рівні римського права ми можемо бачити застосування норм про *occipatio* до відносин, які складаються під час війни [4, с. 375, 396]. Один воїн відбирає майно в супротивника й у такий спосіб набуває право власності на нього. Це суто приватноправовий механізм набуття права власності.

Проте згодом з централізацією держав, що розпочалось у середньовіччі, зміцненням їх влади і підвищенням стандартів забезпечення прав людини в ході розвитку суспільства й права, війна набула значення суто державної справи. При цьому на тлі розвитку міждержавних відносин і відходу від повного отождоження держави й монарха, остаточно сформувалася й набула ваги наука міжнародного права.

Вважаємо, що саме це виступило одним з переломних моментів для цивілістичної доктрини в частині дослідження зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною. На тлі окреслених вище тенденцій, з урахуванням посилення концепції державоцентризму науці приватного права було відведено другорядну роль в частині дослідження відповідних питань. Це обумовлювалось логікою відповідно до якої, якщо війна відбувається між державами, тоді й досліджувати її необхідно на рівні науки міжнародного права.

Остаточне усунення цивілістики від дослідження відповідної проблематики відбувалось внаслідок визнання держави джерелом права, що вивело її в інший вимір правового пізнання й водночас сприяло констатації того, що за таких умов будь-яку державу, у тому числі іноземну, не можна розглядати крізь призму національного законодавства, оскільки вона стоїть над відповідними нормативними положеннями.

У межах такої тенденції інші юридичні конструкції, що від початку мали яскраво виражений приватноправовий характер, як то право військової здобичі, також були «витіснені» у публічноправову площину, зокрема їх регулюванням «військовими законами», у тому числі військовими статутами. У результаті цього взагалі стало незрозумілим чи є здобуття військової здобичі приватноправовим або суто публічноправовим актом, ураховуючи те, що з одного боку на нього поширювалась дія положень адміністративного законодавства, що визначали умови здійснення військовими такого акту й діапазон його об'єктів, а з іншого боку, що такий акт призводив до зміни власника захопленого майна (особливо ураховуючи те, що для потерпілої сторони відповідні адміністративно-правові положення могли не мати обов'язкової сили, зокрема в силу їх застосування за межами території держави, яка їх запровадила).

2. Абстрагування радянської цивілістики від проблем, пов'язаних з публічною владою і адміністративним правом.

У радянський період розвитку цивілістики склалась тенденція, яку можна назвати «кристалізацією» науки цивільного права. Слід визнати, що саме у цей час цивілістична доктрина розвивається працями таких без перебільшення видатних вчених цивілістів як М. М. Агарков, Ч. Н. Азімов, Г. Н. Амфітеатров О. С. Іоффе, О. А. Красавчиков, Г. К. Матвеев, І. С. Перетерський, Б. Б. Черепакін та ін. І це лише частина прізвищ вчених, які можна навести з великої множини. Крізь роботи цих майстрів приватноправової науки простежується вектор «очищення» цивільного права від тих аспектів, які пов'язані з ним лише непрямо. Можна сказати, що результатом такого підходу мало б стати формування «чистої» цивілістичної науки, позбавленої будь-яких міждисциплінарних проявів.

Саме це, на нашу думку, виступило одним із факторів уникнення комплексного дослідження цивільно-правових аспектів війни у радянський період. Це можна побачити, зокрема і на рівні поглядів Г. Н. Амфітеатрова. Як зазначав вчений, у тих випадках, коли держава виступає у правовідносинах не як учасник обороту, а як носій державної влади, акти цієї влади, якщо вони вчинені у відповідності із законом, створюють право власності в особі

держави і розривають юридичні зв'язки, що існували до цього. Але у такому разі, на переконання вченого, вже йшлося не про цивільне, а про адміністративне право [1, с. 16]. Очевидно, вчений мав на увазі реквізицію майна цивільного населення, адже відповідна його праця стосувалась цивільних відносин, що складались, зокрема у ході війни. Хоча це ж у рівній мірі стосується і конфіскації майна держави-ворога.

Крім того, слід припустити, що проблематика зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною не отримала належної уваги на рівні цивілістичних досліджень у тому числі через її делікатний характер у контексті властивого радянській державі підходу до регулювання майнових відносин і проблеми співвідношення людини і держави. Дослідження чи не найбільш актуальної в післявоєнний період проблеми відшкодування завданої у ході війни шкоди, неодмінно привело дослідника до питання відповідальності держави перед людиною.

Постраждалий від збройної агресії та/або окупації Німеччини громадянин СРСР не мав юридичної можливості «достукатись» до німецької влади, не кажучи вже про те, що сама Німеччина була розподілена на частини, а її фактична самостійність, зокрема як учасника цивільних відносин, перебувала під питанням.

Що стосується шкоди, завданої втратою близьких людей, зокрема годувальників, обсяг якої за сучасними мірками є грандіозним, оскільки практично кожна родина в тій чи тій мірі зазнала таких втрат, то для її відшкодування були відсутні необхідні юридичні механізми. Стосовно ж майнової шкоди, завданої війною, слід зазначити, що навіть незважаючи на те, що в економіці Радянського Союзу переважала державна власність, у зв'язку з чим руйнувань у ході воєнних дій зазнали переважно саме об'єкти державної форми власності, слід урахувати також і існування приватної власності. Однак, відсутність можливості громадян СРСР звернутись до влади Німеччини за відшкодуванням приводило б до альтернативного варіанту – відшкодування цієї шкоди державою СРСР, зокрема і за рахунок одержаних репарацій, а це вже вступало у суперечність з поглядом влади на характер відносин, що складались між СРСР і її громадянами.

Саме цим, на нашу думку, можна пояснити те, що відповідній проблематиці присвячено досить мало уваги радянськими цивілістками.

3. Відсутність уніфікованого підходу до ролі публічноправових компонентів у цивільно-правових механізмах, що забезпечують динаміку цивільних правовідносин в умовах війни

З точки зору наукового розгляду проблематики зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною на рівні цивільно-правових досліджень сучасна вітчизняна цивілістика зіштовхнулася з проблемою, «успадкованою» ще з радянських часів. У її основі лежить питання з приводу того, наскільки сучасна наука цивільного права може вивчати відносини, які мають цивільно-правовий характер за своєю природою, однак динаміку яких визначає акт органу державної влади. Йдеться про те, що саме акти держави фактичного або юридичного характеру, як то проведення воєнних операцій або здійснення конфіскації майна держави-супротивника відповідно, спричиняють юридичні наслідки для суб'єктивних цивільних прав цивільного населення, а також держав-учасниць збройного протистояння.

З цього приводу слід зазначити, що проблема так званих публічноправових «вкраплень» у цивільно-правових механізмах [5, с. 282] не є новою для сучасної вітчизняної цивілістики. А ті питання, розгляду яких намагались уникнути радянські цивілісти називаючи їх «адміністративно-правовими», в умовах сьогодення досить активно досліджуються цивілістами у межах предмету науки цивільного права. Яскравим прикладом того виступають дослідження цивільно-правових аспектів державної реєстрації у сфері цивільного оборону нерухомого майна. На рівні відповідних праць державна реєстрація зазнала глибокої наукової розробки саме цивілістами [Див.: 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Крім того, сучасні цивілісти почали активно розробляти, зокрема проблеми приватного примусу у контексті цивільних правовідносин [12], що, своєю чергою, впритул наблизило сучасну цивілістику до розв'язання проблеми місця державного примусу у цивільному праві.

Сучасний рівень розвитку науки цивільного права дозволяє стверджувати, що такі юридичні проблеми як застосування державного примусу, зокрема при реалізації юридичних механізмів набуття прав на військову здобич, здійснення секвестрування, конфіскації та експропріації майна супротивника, а також при використанні інструментів здійснення компенсацій особам, постраждалим від війни, і при реалізації заходів репараційного відшкодування безпосередньо пов'язані з цивільним правом, у зв'язку з чим можуть досліджуватись цивілістами.

Цивілістів не цікавить сама процедура накладення арешту на відповідне майно, його секвестрування, вилучення або звернення стягнення на нього як структурований, нормативно закріплений порядок прийняття адміністративних актів, спрямований на вирішення конкретних справ у сфері публічного управління [13, с. 117]. Цивілістів цікавлять відповідні дії суб'єктів публічної влади, по-перше, як акти, що призводять до юридично важливих для цивільних правовідносин і для суб'єктивних цивільних прав і обов'язків їх учасників наслідків, а, по-друге, як акти, вчинення яких урахує юридично важливі обставини цивільно-правового характеру, як то належність відповідного майна державі на праві власності, факт реєстрація прав на таке майно, якщо цього вимагає закон, перебування держави у складі засновників/учасників відповідної юридичної особи, майно якою примусово вилучається тощо.

Тому, як правило, аналізуючи відповідні юридичні механізми, цивілісти не дають правової оцінки діяльності суб'єкта владних повноважень у контексті здійснюваної ним діяльності в межах компетенції, визначеної розподілом влад, а розглядають цю діяльність лише як таку, що пов'язується з оцінкою обставин, які мають цивільно-правовий характер, і таку, що спричиняє наслідки, які мають цивільно-правовий характер.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене вище слід констатувати, що відсутність у цивілістів в історичній ретроспективі інтересу до дослідження зв'язку цивільних відносин і цивільного права з війною можна пояснити певними обставинами, однак розвиток цивільного права як галузі права, а також еволюція цивілістичної доктрини привели того, що в умовах сьогодення цивілісти не лише можуть, але й повинні досліджувати відповідну проблематику у межах предмету сучасного цивільного права. Це обґрунтовується принаймні двома обставинами.

В якості першої виступає те, що усі зазначені вище заходи безпосередньо пов'язуються з впливом на майнові права держави-учасниці війни, зокрема як учасника приватних відносин і власника майна, а також окремих її резидентів, у тому числі на права власності. Відповідні заходи спрямовуються на встановлення обтяжень майнових прав, зокрема прав власності, або на позбавлення таких прав. У зв'язку з цим реалізація відповідних механізмів, як мінімум, пов'язується з настанням юридичних фактів, що спричиняють набуття, зміну, перехід або припинення суб'єктивних цивільних прав на відповідне майно.

У зв'язку з цим з точки зору науки цивільного права існує можливість дослідження відповідних обставин, зокрема як юридичних фактів, що призводять до наведених вище наслідків. Саме такий підхід застосовується при дослідженні державної реєстрації у сфері цивільного обороту нерухомості. При цьому, як відомо, з цивільно-правової точки зору юридичні факти виступають, зокрема мікропроцесами, які мають свій початок і завершення [14, с. 65–73], що обумовлює можливість розгляду початку, розвитку й завершення відповідного юридичного факту.

Крім того, навіть якщо відповідний аналіз у певній мірі виходить за межі предмету суто цивілістики, це лише надаватиме йому у відповідній частині міжгалузевого характеру, що також не можна вважати негативним явищем у юридичній науці, оскільки такий підхід сприяє мінімізації виникнення «сірих зон» у науковій розробці комплексу відповідних проблем – тобто питань, які не будуть досліджені ані наукою цивільного права, ані іншими галузевими юридичними науками. Крім того, такий вихід за межі предмету науки цивільного права може сприяти налагодженню «мостів» між цивільним правом й іншими галузями права в точці їх дотику у межах відповідного питання.

Другою обставиною, що визначає можливість цивілістів досліджувати сучасні юридичні механізми набуття прав на військову здобич, секвестрування, конфіскації й експропріації майна супротивника в ході війни, а також механізми компенсацій постраждалим від війни особам і репараційного відшкодування, виступають можливі цивільно-правові наслідки охоронного характеру, що наступатимуть у результаті їх застосування. Адже, наприклад, під секвестрування й конфіскацію може потрапити майно, яке не визначено законом, як таке, що може бути заарештоване або конфісковане у рамках відповідних механізмів. Внаслідок цього матиме місце порушення суб'єктивних цивільних прав відповідних осіб, що створить умови для виникнення охоронних цивільних правовідносин.

Наведені обставини свідчать про те, що війна в ХХІ столітті сприяла окресленню нового поля цивілістичної науки, яке досить тривалий час уникало прискіпливого погляду цивілістів, а тому в умовах сьогодення є майже недослідженим із цивільно-правової точки зору у зв'язку з чим потребує уваги вченої цивілістичної спільноти.

Список використаних джерел:

1. Амфитеатров Г. Н. Иски собственников о возврате принадлежащего им имущества. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1945. 16 с.
2. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. Москва: Центр ЮрИнфоР, 2002. Т. II. 452 с.
3. Ольшанченко В. І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2021. 230 с.
4. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. М.: Норма, 2006. 784 с.
5. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Алерта, 2020. 640 с.
6. Спасибо-Фатеева И. В. Государственная регистрация в сфере имущественного оборота. *Підприємство, госп-во і право*. 2000. № 7. С. 5–8.
7. Мічурін Є. Державна реєстрація при укладенні правочинів з нерухомим майном. *Юрид. журн.* 2004. № 6 (24). С. 94–95.
8. Гриняк А. Нотаріальне посвідчення та державна реєстрація як моменти виникнення права спільної власності фізичних осіб за цивільно-правовим договором. *Підприємство, госп-во і право*. 2007. № 1. С. 37–40.
9. Крат В. Державна реєстрація прав на нерухомість: світовий досвід. *Укр. комерц. право*. 2009. № 9. С. 72–78.
10. Романюк Я. М. Державна реєстрація правочинів: її суть та правове значення. *Вісн. Верхов. Суду України*. 2010. № 5 (117). С. 40–46.
11. Гудима М. Правова природа державної реєстрації як юридичного факту в механізмі динаміки речових прав. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Вип. 1 (45). С. 45–51.
12. Яроцький В. Л. Приватноправовий примус в цивільних охоронних правовідносинах. *Вісн. Нац. акад. прав. наук України*. Харків, 2018. № 1. Т. 25. С. 219–235.
13. Бойко І. В. Адміністративна процедура: поняття, ознаки й види. *Держ. буд-во та місц. самоврядування*. 2017. Вип. 33. С. 113–124.
14. Спесівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2017. 225 с.

